

وقف در جامعه اسلامی ایران

پدیدآورنده (ها) : بهروان، حسین

علوم قرآن و حدیث :: نشریه مشکوة :: زمستان ۱۳۶۸ - شماره ۲۵ (ISC)

صفحات : از ۷۹ تا ۱۰۷

آدرس ثابت : <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/58712>

تاریخ دائلود : ۱۴۰۵/۰۱/۱۷

کاربر گرامی، فایل دائلود شده فقط برای استفاده شخصی است، از نشر آن خودداری فرمایید.

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و بر گرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه **قوانین و مقررات** استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

- تاثیر رابطه ساختار کارگزار بر دو قطبی شدن جامعه در انقلاب اسلامی ایران
- امکان سنجی تحقق سبک زندگی دینی (اسلامی) در جامعه ی ایران (بر اساس سه اثر مفاتیح الحیاة، الحیاة و سراج الشیعه)
- بازتعریف حزب مطلوب و نقش آن در جامعه سیاسی از دیدگاه رهبران جمهوری اسلامی ایران
- گزاره های دستوری در حوزه فقه اقتصادی قرآن کریم: رهیافت زیرساخت وقف در جامعه اسلامی
- رویکرد نوین بر نظام مدیریتی، مدیریت شورایی و مشارکتی در جامعه ایران: تحلیل و تبیین جامعه شناختی از موانع و زمینه های نهادینه شدن شورای اسلامی در ایران
- در جست و جوی رستگاری: تبیین جامعه شناختی بنیادگرایی اسلامی در کردستان ایران
- واقع سازی فروض و نظریه رفتار مصرف کننده در جامعه اسلامی ایران
- بررسی تطبیقی تصدی منصب ولایت و رهبری جامعه توسط بانوان در فقه مذاهب اسلامی و حقوق ایران
- آسیب شناسی تحقق جامعه مدنی در جمهوری اسلامی ایران
- تحلیل جامعه شناختی توسعه جامعه مدنی در ایران تحلیل مقایسه ای دوره مشروطه با دوره انقلاب اسلامی

وقف در جامعه اسلامی ایران

تاریخ زندگی انسان، تاریخ فرهنگ و تمدن است. فرهنگ بشری آثار تحول اجتماعی انسان را نشان می‌دهد. انسان از سویی فرهنگ خود را بنا می‌کند و فرهنگ از سویی دیگر در تحول فکری و اجتماعی او مؤثر است. بسیاری از جامعه‌شناسان و مردم‌شناسان انسان را از دریچه فرهنگ او مورد بحث و بررسی قرار داده و هویت اجتماعی و پیشرفت یا عدم پیشرفت را در چنین قالبی ارزیابی کرده‌اند. اگر چه بحث در این باره از دید جامعه‌شناسان بسیار دامنه‌دار است ولی ذکر این نکته لازم است که آنان معمولاً به انسان به عنوان عنصری مادی نگریسته‌اند که در تقابل با طبیعت به آفرینش فرهنگ پرداخته و بدینسان تأثیر و تأثر مادی انسان و طبیعت راهنمای تحول فرهنگی او است. بدین ترتیب، فرهنگ، مسبوق به انسان است و نه بالعکس و راهی برای تحول فرهنگی جز در رابطه با تضاد بین انسان و طبیعت ظاهراً وجود ندارد.

باید گفت چنین نظری از لحاظ پیامدهایی که خواهد داشت با نظر اسلام سازگار نیست. زیرا عنصر عمده در فرهنگ انسان عنصر معنوی است و این عنصر شامل اصول اعتقادی و اخلاقی، روشهای زندگی و غیره نیز می‌شود و این در حالی است که با نظریه فوق چنین تعبیر می‌شود که همه این امور توسط انسان و در ارتباط با طبیعت و نیازهای زندگی او خلق و ابداع شده است. لیکن قرآن کریم می‌فرماید: «إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا»^۱ یعنی ما به حقیقت راه (حق و باطل) را به انسان نمودیم (و به اتمام حجت بر او رسول فرستادیم) حال خواهد هدایت پذیرد و شکر این نعمت گوید و خواهد آن نعمت را کفران کند.

مرحوم علامه طباطبائی در تفسیر آیه فوق می‌فرماید که این آیه آغاز خلقت انسان را خاطر نشان می‌سازد.^۲ در نتیجه نمی‌توان منشأ آفرینش فرهنگ را صرفاً در انسان و طبیعت جستجو کرد. برخی مفسرین یادآور شده‌اند که خداوند دو نوع هدایت به بشر داده است: یکی هدایت فطری و عمومی که همه انسانها را شامل می‌شود و لازمه خلقت بشر است. با این نوع هدایت که توسط قوای درونی انسان (نیروی تفکر، نیروی جاذبه و نیروی دافعه) تنظیم می‌شود، انسان می‌تواند فرهنگ خود را تکامل بخشد.

دوم هدایت کلامی است که از طریق دعوت انبیاء و پیامبران صورت می‌گیرد. این نوع هدایت مبتنی است بر اختیار انسان و هیچ‌گونه اکراه و اجباری در پذیرش آن نیست.^۳ این نوع هدایت، حالت تکاملی انسان را در زمینه معنوی در بر می‌گیرد. به تعبیر دیگر، اخلاق، آداب، سنتها، شیوه‌های رفتار در زندگی و سایر معارفی که در تکامل فرهنگ مادی انسان نیز نقش بسزایی دارند، از این هدایت که همان منبع وحی است سرچشمه می‌گیرد.

اکنون با این مقدمه می‌توان گفت که: وقف شیوه رفتاری شیوه‌ای اخلاقی است که مبتنی بر قول و فعل پیامبر اکرم (ص) و ائمه معصومین صلوات الله علیهم اجمعین و نهایتاً بروحی می‌باشد. بدین ترتیب، وقف اگرچه عنصری از فرهنگ معنوی جامعه اسلامی است، لیکن پیدایش و گسترش آن را صرفاً در رابطه با زندگی مادی نمی‌توان تحلیل کرد بلکه در این خصوص نقش قرآن، پیامبر اکرم (ص) و ائمه معصومین علیهم السلام، بارز است.

نکته دیگر آن که وقف، اگرچه در سایر ادیان غیر از اسلام وجود داشته است، ولی در اسلام جایگاه خاصی پیدا کرده است. چنان که در فقه اسلامی بانی جداگانه به آن اختصاص یافته و فقها درباره احکام و شرایط آن بحثهای مفصل دارند. بنابراین، وقف یکی از واقعیت‌های اجتماعی در جامعه اسلامی بوده و هست و از دید جامعه‌شناسی اثرات و کارکردهای گوناگون دارد.

اکنون زمینه‌های وقف را در مبانی اعتقادی و اخلاقی اسلام بررسی کرده و سپس به تحولاتی که اوقاف در گذر زمان در جامعه اسلامی یافته می‌پردازیم و سرانجام به اثرات و کارکردهای مختلف اوقاف اشاره خواهیم کرد:

وقف در قرآن کریم

اگرچه در هیچ آیه‌ای در قرآن کریم صریحاً وقف به عنوان شیوه عمل نیک انسان بیان نشده است لیکن دانشمندان اسلامی از کلیت برخی مفاهیم اخلاقی که در قرآن ذکر شده است چنین نتیجه گرفته‌اند که وقف مورد تأیید قرآن کریم است. به این ترتیب که اعمال خیر و صالح همواره در آیات قرآن مورد تاکید واقع شده است که مصادیق آن شامل وقف نیز می‌شود. به تعبیر دیگر،

روح وقف مورد تأیید قرآن قرار گرفته است. البته قراین دیگری نیز وجود دارد که مؤید این مطلب است و آن تعریف ویژگیهای وقف است. فقها وقف را عبارت دانسته اند از: تحبیس الاصل و اطلاق المنفعة^۴ یعنی نگهداری و حفظ عین ملک یا مالی و به جریان انداختن منفعت و بهره آن.

از ویژگیهای وقف یکی آن است که خود مالک نمی‌تواند بعد از وقف آن را بفروشد یا به دیگری ببخشد و به تعبیری از ملک موقوفه بهره‌ای ببرد مگر این که خود بعد از وقف در زمره موقوف علیهم قرار گیرد.^۵ از این موارد و نیز سایر احکام وقف معلوم می‌شود که وقف نوعی بخشش مال یا انفاق به دیگران است و به هیچ وجه منافع و بهره‌جویی شخص واقف در آن مطرح نمی‌باشد. بنابراین عملی است دیگرخواهانه و ایثاری است به هم‌نوعان و یا عملی خیرخواهانه است.^۶

همه این موارد نشان دهنده آن است که وقف یکی از مصادیق بارز خیر، صدقه، انفاق و عمل صالح است که کراراً مورد تأکید قرآن مجید قرار گرفته است. نمونه چنین آیاتی به قرار زیر است:

۱ - «وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ أَمْلاً»^۶ یعنی کارهای شایسته ماندنی

نزد پروردگارت از نظر پاداش، بهتر و امید آن بیشتر است.

۲ - «وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ مَرَدًّا»^۷ و کارهای صالحی که اجرش

نعمت ابدی است نزد پروردگار توبه‌تر (از مال و جاه فانی دنیا) است هم از جهت ثواب الهی و هم جهت حسن عاقبت اخروی.

۳ - «لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ»^۸ هرگز به مقام نیکوکاران و خاصان خدا

نخواهید رسید مگر آن که از آن چه دوست می‌دارید در راه خدا انفاق کنید.

۴ - «وَمَا تَقْدِمُوا مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ هُوَ خَيْرٌ وَأَعْظَمُ أَجْرًا»^۹. هر عمل نیک برای آخرت

خود پیش فرستید پاداش آن را نزد خدا بیابید و آن اجر و ثواب آخرت (که بهشت ابدی است از متاع دنیا) بسی بهتر و بزرگتر است.

آیات دیگری که صراحت بر مفاهیمی مانند صدقه، احسان، تعاون، قرض الحسنه و ایثار و غیره دارند از لحاظ این که با آثار و کارکردهای وقف مناسبت دارند نیز می‌تواند مربوط به وقف تلقی شوند و برای رعایت اختصار از ذکر و توضیح آنها خودداری می‌شود.

بدین ترتیب می‌توان گفت تأثیر قرآن در پایه‌گذاری یا توسعه فرهنگ وقف در جامعه اسلامی تأثیر محتوایی و موضوعی است به این صورت که می‌توان وقف را دارای شکل و محتوا دانست که شکل آن مربوط به تحولات اجتماعی و مقتضیات زمانی و مکانی است و در معرض تغییر و دگرگونی قرار دارد در حالی که محتوای آن احتیاج به راهنمایی صحیح و اصولی دارد و نقش قرآن

۴ البته این امر منافاتی با اوقافی که احياناً با نیت‌های دنیاگرایانه همراه است ندارد زیرا حَتَّى در آن موارد نیز منفعت ملک به دیگران می‌رسد و ثانیاً مطالب فوق کمال وقف را بیان می‌کند.

در زمینهٔ اخیر حایز اهمیت است.

از نظر تاریخی نیز نقش قرآن در تحریک مردم مسلمان به عمل وقف قابل توجه است. زیرا مسلمین بعد از شنیدن آیات مربوط به خیرخواهی، نیکوکاری، احسان و ایثار و غیره به حضور پیامبر اکرم (ص) می‌رسیدند و چگونگی انجام این اعمال را جویا می‌شدند و آن حضرت شیوة وقف را پیشنهاد می‌فرمود. این آیه قرآن معمولاً در پایان بسیاری وقفنامه‌ها ذکر می‌شود: «فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ»^{۱۰} یعنی پس هرگاه کسی پس از شنیدن وصیت آن را تغییر دهد و (به منافع اشخاص) برخلاف حقیقت رفتار کند گناه این کار بر آنهاست که عمل به خلاف وصیت کنند و خداوند به هر چیز که خلق گویند و کنند شنوا و دانا است. این آیه در مورد وصیت است و برخی فقها وقف را در زمرهٔ وصیت مورد بحث قرار داده‌اند و آن را نوعی وصیت تلقی کرده‌اند. ذکر آیه فوق در وقفنامه‌ها نشانهٔ تأثیر قرآن در احترام به وقف و رعایت احکام آن است.

باید گفت تأثیر محتوایی قرآن در رواج وقف مهمتر از تأثیری است که قرآن می‌توانست در شکل وقف داشته باشد، در صورتی که قرآن صراحةً شکل وقف را بیان می‌کرد. زیرا در این صورت شاید ماهیت اخلاقی وقف تحت الشعاع شکل ظاهری آن قرار می‌گرفت؛ در حالی که اشاره قرآن به روح و محتوای وقف هشدار می‌دهد و وجدان پاک انسانها که اعمال خیر را بدور از هدفهای نفسانی و دنیوی انجام دهند و بدین ترتیب مدارج متعالی اخلاقی را طی کرده به کمال انسانی خود نایل شوند. همان‌طور که واقعیتهای نشان می‌دهد، هر عمل وقفی لزوماً نشانهٔ صعود اخلاقی واقف نیست و چه بسا اهداف و منافع شخصی و دنیوی او نیز مطمح نظر بوده باشد. بنابراین تأکید بر محتوای واقف مهمتر از تصریح بر لفظ یا شکل وقف است. به تعبیر برخی صاحب‌نظران، «در اسلام حقوق واجب مانند ادای خمس و زکات و غیره برای تشکیل یک جامعهٔ تکامل یافته و رشدیافته اسلامی کافی نیست، بلکه اسلام سعی کرده است از درون پایه و زمینه حرکت‌های اصیل و رفتارهای کمال‌جویانه را فراهم کند.»^{۱۲} بنابراین روح وقف لازم است رواج کامل پیدا کند تا اصالت‌های انسانی بیشتر در جامعهٔ اسلامی آشکار شود.

وقف در شیوة پیامبر (ص)

شیوة رفتار پیامبر اکرم (ص) یکی از منابع مهم در احکام دینی و معارف اسلامی است که از آن تحت عنوان سنت نام می‌برند و شامل قول، فعل و تقریر (سکوت مقتضی) آن حضرت و ائمهٔ معصومین صلوات الله علیهم اجمعین، می‌شود. بدین معنی که طرز رفتار آن حضرت ملاک مورد قبول برای پیروان می‌باشد. البته بحث دربارهٔ این که رفتار آن حضرت تحت چه شرایط و ضوابطی

به عنوان سند در احکام دینی شناخته می‌شود در حدّ این گفتار نیست لیکن اهمیت رفتار پیامبر اکرم (ص)، به صورت قول یا فعل، در رواج و گسترش وقف در جامعه اسلامی بسیار زیاد است. چنان که در کتب حدیث آمده است که از زمینهای خیرزمینی به دست عمر رسید و پیش پیامبر اکرم (ص) آمد و گفت زمینی به دستم رسیده که تاکنون مالی نفیس تر از آن بدستم نرسیده است، چه می‌فرمایید؟ حضرت فرمودند: «إِنْ شِئْتَ حَبَسْتَ أَصْلَهَا وَ تَصَدَّقْتَ بِهَا» یعنی اگر خواستی وقف کن و منافع آن را صدقه قرار ده. ^{۱۳} همچنین در بسیاری از وقفنامه‌ها در آغاز وقفنامه استناد به آیات شریفه قرآن و روایت ائمه معصومین و پیامبر اکرم (ص) شده است و واقف با تأسی و تبعیت از قول و فعل پیامبر اکرم (ص) و ائمه (ع) اقدام به وقف کرده است. مثلاً این روایت از حضرت رسول اکرم (ص) در بسیاری وقفنامه‌ها به چشم می‌خورد: ^{۱۴} قال رسول الله (ص) إِذَا مَاتَ ابْنُ آدَمَ انْقَطَعَ عَمَلُهُ إِلَّا مِنْ ثَلَاثٍ: صَدَقَةٌ جَارِيَةٌ، أَوْ عِلْمٌ يُنْتَفَعُ بِهِ، أَوْ وَلَدٌ صَالِحٌ يَدْعُوهُ بِالْخَيْرِ. ^{۱۵} یعنی زمانی که انسان بمیرد عمل او قطع می‌شود (و ثوابی برای او ثبت نمی‌شود) مگر از سه عمل که عبارتند از صدقه جاریه، علمی که دیگران بهره ببرند، و فرزند صالحی که برای او دعای خیر نماید.

علاوه بر این، نقل شده است که پیامبر اکرم (ص) زمینهایی را به نام اراضی مخیرق که به موجب وصیتی در اختیار آن حضرت گذاشته شده بود، وقف کرد و نیز بنا به بعضی روایات باغهایی به نام حیطان سبعة (باغهای هفتگانه) از جمله موقوفات حضرت رسول اکرم (ص) است. ^{۱۶} همچنین نقل شده است که آن حضرت موقوفاتی داشته است که از عواید آنها به مهمانان خود انفاق می‌کرده است. ^{۱۷}

روایات دیگری از حضرت رسول اکرم (ص) در کتب حدیث نقل شده است که در آنها مفهوم وقف یا صدقه جاریه مورد تأکید قرار گرفته است و به لحاظ رعایت اختصار از ذکر آنها خودداری می‌شود. تمام این موارد تأثیر سیره نبوی را در گسترش وقف در جامعه اسلامی آشکار می‌کند.

وقف در شیوه ائمه معصومین (ع)

بعد از پیامبر اکرم (ص)، ائمه دین (ع)، که حافظ و نگهدارنده شریعت مقدّس اسلام می‌باشند، الگوها و نمونه‌های عینی تحقق اسلام می‌باشند. بطوری که رفتار و گفتار و موضعگیریهایی آنان تعیین کننده رفتار و فرهنگ مسلمانان است. اصطلاح «شیعه» به معنی پیرو علی علیه السلام تا حدودی بیان کننده مفهوم فوق است. بطور کلی آداب معاشرت، عقاید، اخلاقیات و نیز سایر رفتارهای اجتماعی شیعیان با تبعیت از شیوه ائمه معصومین (ع) تعیین می‌شود. امام محمد باقر علیه السلام فرموده است: مردم چگونه می‌توانند از کارهای خیر منصرف شوند در

صورتی که علی علیه السلام اموالی را برای فقرا وقف کرد و فرمود «به منظور جلب رضای الهی تا به سبب آن مرا داخل بهشت فرماید و از آتش دورم سازد»^{۱۸}. محققین می‌نویسند این وقف در مورد زمینی بود که از تقسیم غنیمت توسط رسول خدا (ص) به آن حضرت تعلق گرفته بود و در آن زمین چاهی زدند که آب قابل توجهی جاری شد و حضرت فرمود این زمین صدقه قطعی است برای حُجَّاج بیت الله الحرام و در راه ماندگان، فروخته نمی‌شود، بخشیده نمی‌شود و به ارث نمی‌رسد. این زمین در نزدیکی مدینه قرار داشت و نام آن را یَنْبُغ گذاشتند. در این وقف، حضرت، به نکات دقیقتری از وقف و شرایط آن اشاره می‌کند و چگونگی اداره آن را بیان کرده و تولیت آن را نسل بعد نسل معرفی می‌کند. مورد مصرف این موقوفه را هزینه کردن بر وجوه برّ و احسان و خویشان نزدیک و دور از بنی هاشم و بنی عبدالمطلب تعیین می‌فرماید.^{۱۹}

سایر ائمه علیهم السلام نیز املاک و اموالی را در راه خدا و برای رفع نیاز فقرا، مستمندان و خویشان وقف کرده‌اند. چنان که به قرار مشهور، باغهایی که در محله نَخَولَه مدینه به نام باغ صبا و باغ مرجان وجود دارد از موقوفات حضرت امام حسن مجتبی (ع) یا علی بن الحسین (ع) است.^{۲۰}

وقف در جامعه اسلامی عصر قدیم

اگرچه تاریخ پیدایش اوقاف و چگونگی آن در میان اقوام قدیم بخوبی روشن نیست ولی از شواهد تاریخی چنین برمی‌آید که از آغاز پیدایش ادیان آسمانی و بعثت انبیا و احداث معابد؛ صدقات جاریه و مستمره‌ای مانند اوقاف وجود داشته که به مصارف خیریه و عمران و آبادی آن معابد می‌رسیده و بسیاری از درآمد آنها امرار معاش می‌کرده‌اند.

برخی محققین اعتراف کرده‌اند که «وقف از مختصات دین اسلام است.»^{۲۱} ولی به هر حال اوقاف در جامعه اسلامی عصر قدیم یعنی از زمان تصرف سرزمینهای ایران به دست مسلمانان عرب در اوایل قرن اول هجری قمری روبه گسترش و تحول نهاد.

لمبتون می‌نویسد: «چنین به نظر می‌رسد که فکر ایجاد زمینهای وقفی در اصل از این جا پیدا شده باشد که پس از غلبه تازیان، زمین به مسلمانان فاتح تعلق گرفت... آنان زمینهای خود را یا به دلخواه و یا در برابر گرفتن پاداش تسلیم کردند. با این همه از آن پس به صورت موقوفه درآمد و سپس روستائیان در برابر پرداخت مال الاجاره در املاک مزبور دارای حق انتفاع و به اصطلاح «منفعت» شدند، زیرا در این مورد زمین وقفی به نفع جامعه اسلامی «حبس» شده بود. اما وضع املاک موقوفه پیچیده‌تر از این بود. در ازمنه متأخر کلمه وقف بیشتر در مورد زمینهای بکار برده شد

که مالکیت آنها به نفع جامعه یا یکی از امور خیریه «حبس» شده باشد.^{۲۲} در هر صورت مرحله اول توسعه وقف در جامعه اسلامی ایران با تصرف زمینهای مفتوح العنوة آغاز می شود زیرا این گونه اراضی در حکم وقف است. ماوردی از امام مالک نقل کرده است: «قول صحیح آن است که زمین مفتوحه از زمانی که فتح شده وقف مسلمین می باشد بدون آن که به انشاء صیغه وقف از طرف ولی امر نیاز باشد.»^{۲۳} و نیز از حماد نقل شده است که امام موسی بن جعفر (ع) فرمود: «زمین مفتوح العنوة موقوفه محسوب می شود و به کسانی واگذار می گردد که آن را آباد و احیا کرده و به قدر توانایی خراج بپردازند.»^{۲۴}

در دوره خلفای عباسی که به عصر طلایی تمدن اسلامی شهرت دارد، رقبات موقوفه و درآمد آنها در تمام ممالک اسلامی روبه ازدیاد گذاشت و مردم خیراندیش و امرا و وزرا و بزرگان و تجار موقوفات بسیاری برای امور عام المنفعه از خود به یادگار گذاردند. چنان که از مصارف موقوفات همه گونه وسایل زندگی طبقات بی بضاعت و فقیر بخوبی فراهم بود. در همین عصر در شهرهای بزرگ ایران و عراق از قبیل اصفهان، شیراز، ری و بغداد املاک بسیاری بر امور فرهنگی، بهداشتی و دینی به وسیله حکام و وزرای آنان وقف گردید. برخی موزخان چنین آورده اند که عضدالدوله دیلمی در سال ۳۵۸ هجری قمری بیمارستان معروف عضدی را در بغداد ساخت که به پیروی از او در شهرهای دیگر نیز بیمارستانهایی ساخته شد و این بیمارستان دارای ۲۴ پزشک بوده و تمام وسایل دارویی و پزشکی و جراحی و شکسته بندی و غیره در آن وجود داشته است.^{۲۵}

در دوره سامانیان در نیمه دوم قرن چهارم تشکیلات اداری به نام «دیوان اوقاف» بوجود آمد که به کار مساجد و اراضی موقوفه رسیدگی می کرده است و قبل از آن وظیفه اداره اوقاف به عهده قضات بوده است. از بوجود آمدن دیوان اوقاف معلوم می شود که در این روزگار موقوفات نسبتاً فراوانی بوده است که دیوانی برای اداره آنها بوجود آمده است. از طرفی چون مهمترین منبع درآمد در این روزگار زمین کشاورزی بوده است و رقبات موقوفه را نیز اراضی کشاورزی تشکیل می داده لذا موقوفات از اهمیتی ویژه و حیاتی برخوردار بوده است. به همین دلیل دخالت حکام و سلاطین نیز در امور موقوفات به منظور جلوگیری از تصرف آنها توسط غاصبین دیگر شاید تا حدودی توجیه پذیر باشد. چنان که لمبتون می نویسد: «نظراً مالکیت این گونه زمینها تا ابد غیرقابل انتقال می شد اما عملاً مانند انواع دیگر زمین ممکن بود به وسیله غاصبان غصب شود. قدیمترین مورد دخالتی که سراغ داریم عمل عضدالدوله بویی (متوفای ۳۷۲ هجری قمری) در مورد اوقاف سواد است که مفتشان و ممیزانی بر آنها گماشت و برای هر کدام مبلغ معینی به عنوان وظیفه مقدر کرد.»^{۲۶}

در حدود قرن چهارم هجری وقف کتابخانه‌ها و احداث مدرسه به وفور به چشم می‌خورد. یکی از مهم‌ترین این اوقاف تأسیسات آموزشی رَبع رشیدی است توسط رشیدالدین فضل‌الله همدانی در قرن هفتم هجری قمری. این مجتمع آموزشی شامل چندین محله بوده است و دارای ساکنانی که به کار و زندگی در آن مشغول بوده و از متولّی حقوق دریافت می‌کرده‌اند. برای برخی کارکنان آن اطاق مخصوص کار وجود داشته که باید بطور مجرد در آن کار و زندگی کنند. علاوه بر آن مسکنی برای خانواده‌اش در محله‌ای خاص تعیین شده بود که از محصول موقوفات ساخته و مجاناً در اختیار آنها گذارده شده بود است.^{۲۷}

نمونهٔ دیگر، نظامیه‌های خواجه نظام‌الملک وزیر آلب ارسلان و ملک‌شاه سلجوقی است که دارای اهمیت بسیار زیادی بوده‌اند. برخی سلاطین فرمانهای ویژه‌ای برای نگهداری از این مدارس صادر می‌کرده‌اند چنان که در قسمتی از فرمان سلطان سنجر در رابطه با نظامیهٔ مرو به عنوان قاضی ابوسعید فقیه شافعی چنین آمده است: «به تفحص احوال اوقاف مشغول گردد و وقفها و وقفنامه‌ها را بازطلبد و کیفیت احوال هر یک بدانند و محصولات گذشته معلوم کند تا به کدام کس تعلق داشته و مصارف آن چگونه بوده است...»^{۲۸}

در اوایل قرن هشتم نیز موقوفات توسعه یافت چنان که در دورهٔ ایلخانان مغول و پس از اسلام آوردن غازان‌خان، نامبرده به ایجاد موقوفات همت گماشت که رشیدالدین فضل‌الله در شرح آن چنین آورده است: «غازان‌خان برای گنبد عالی مسجد جامع، مدارس، دارالسیاده، رصدخانه، دارالشفاء، بیت‌الکتب، ملابس بیماران، بیت‌القانون، بیت‌المتولّی، حوضخانه، گرمابه، راه، و خانقاهها موقوفاتی در نظر گرفت و برای گرداندن‌گان این مؤسسات موجب و حقوقی تعیین کرد.»^{۲۹} به این ترتیب در این دوره مسأله مهم وقف در سطح محافل دولتی مطرح بوده و وقفهای جدید نیز بوجود آمده است. وقفنامه سه دیه کاشان، وقفنامه مدرسهٔ رکنیهٔ یزد و وقفنامه دهلیز مسجد جامع جدید یزد از جمله موقوفات این عصر بوده است.

پیشرفت و توسعه روزافزون موقوفات در جوامع اسلامی همچنان رو به ازدیاد می‌رفت تا در زمان تیموریه در خراسان، عراق و فارس و پس از آن در دورهٔ صفویه در ایران به منتها درجهٔ وسعت رسید چنان که بسیاری از موقوفات بزرگ و مهم در اصفهان، خراسان، اردبیل، تبریز و شیراز از قبیل مدارس، مساجد بزرگ، حمامها، کاروانسراها، رباطها و بازارهایی که ساختمان آنها در دورهٔ صفویه آغاز شده هنوز کم و بیش دایر و آباد و مورد استفاده است و قسمت مهمی از املاک وسیع موقوفه آستان قدس رضوی (ع) از این دوره بجا مانده است. همچنین در این دوره در شاهراههای عمومی برای آسایش مسافران و کاروانیان، رباطها و کاروانسراهای مجهز به اصطبلها و مطبخها ساخته شد.^{۳۰}

لمبتون می‌نویسد: «اصولاً صفویه بسیاری از املاک خود را وقف مقاصد خیریه بخصوص

وقف بقاع متبرکه شیعه و از همه بالاتر آستانه امام رضا (ع) در مشهد و خواهرش (س) در قم کردند. بعضی از این املاک وقفی موقوفاتی بود که به خاندان صفویه، پیش از آن که به سلطنت برسند، تعلق داشت. شاید بتوان گفت در زمان شاه عباس اول بیش از هر دوره دیگر به عده املاک موقوفه اضافه شد.^{۳۱}

برخی از مورخان دلایلی برای توسعه اوقاف ذکر می‌کنند که یکی از آنها رابطه آن با اوضاع سیاسی گذشته و عدم امنیت املاک بوده است. زیرا در زمانی که املاک توسط غاصبین تصرف می‌شد زمینهای موقوفه به اندازه سایر زمینها غصب نمی‌شد و مالکان با وقف کردن زمینهای خود تا حدودی موفق به حفظ آنها می‌شدند بطوری که خود یا خانواده آنها متولی اوقاف خود بودند و در ضمن می‌توانستند قسمتی از عواید آنها را به خود اختصاص دهند و قسمتی را صرف مقاصد خیریه نمایند.^{۳۲} باید گفت اگر چه ممکن است این گونه شرایط از لحاظ تاریخی وجود داشته است لیکن نمی‌توان آن را به همه اوقاف تعمیم داد. زیرا همان‌طور که اشاره شد موقوفات بسیاری نیز وجود داشته است مانند مدارس، کاروانسراها و غیره که عموماً از مصارف خیر و عام‌المنفعه می‌باشند و نفع فردی نمی‌تواند مورد نظر باشد.

وقف در جامعه اسلامی عصر حاضر

اداره موقوفات در گذشته در زمانهای مختلف به صورتهای گوناگون انجام می‌شده است. زمانی توسط متولیان و زمانی توسط دیوانهای حکومتی و یا نمایندگان حکام و فرمانروایان. از لحاظ رشد و رونق رقبات موقوفه یا توسعه وقف نیز با تغییر حکومتها دگرگونیهایی صورت گرفته است که اجمالاً اشاره شد. لیکن آنچه که مربوط به زمان حاضر می‌شود تصویب قانون موقوفات است که در سده اخیر در ایران صورت گرفته است و تحولاتی که بعد از تصویب این قانون روی داده است. در سال ۱۲۸۹ شمسی قانون «وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه» تصویب شد و مسئولان ادارات معارف در شهرستانها موظف به انجام امور مربوط به اوقاف بودند. قوانین مربوط به وقف ضمن قانون مدنی از تاریخ ۱۳۰۷/۲/۱۸ شمسی لازم‌الاجرا شد. در این زمان مصوباتی در مورد زمینهای مزروعی موقوفه اجرا شد که نتیجه آن فروش قسمت عظیمی از املاک موقوفه یا اجاره طویل‌المدت آنها بود. مثلاً در ماده ۲ لایحه قانونی اصلاحی قانون اصطلاحات ارضی ایران چنین آمده است: «در مورد املاکی که تا تاریخ ۱۳۳۸/۹/۱۴ وقف خاص شده است برای هر یک از موقوف علیهم تا میزان مقرر در این ماده کماکان به صورت وقف خاص باقی خواهد ماند و وجوه حاصل از فروش مازاد موقوفات مزبور با نظارت اداره اوقاف اختصاص به خرید مال دیگری داده می‌شود تا طبق ماده ۹۰ قانون مدنی مورد عمل قرار گیرد»^{۳۳}. همچنین در ماده ۲ الحاقی به قانون

فوق آمده است: «املاک موقوفه عام با در نظر گرفتن منافع وقف به اجاره طویل‌المدت ۹۹ ساله به زارعین همان موقوفه اجاره نقدی داده می‌شود...»^{۳۴}.

تحولاتی که به موجب قوانین فوق در اوقاف و چگونگی اداره آنها بوجود آمد با موازین فقه اسلامی مطابقت نداشته و لذا بعد از پیروزی انقلاب اسلامی ایران با فتوای حضرت امام خمینی قدس سره تغییراتی در جهت بازگشت اوقاف سابق به مالکیت وقفی صورت گرفت. فتوای معظم له در مورد وقف مبنی بر این که «موقوفات باید به حال وقفیت باقی مانده و بدان عمل شود» تأثیر عمده‌ای در بین روستائینی که در نتیجه «اصلاحات ارضی» رژیم سابق زمین موقوفه را تصرف کرده بودند گذاشته است.^{۳۵}

به استناد قانون تشکیلات و اختیارات سازمان حج و اوقاف و امور خیریه مصوب ۱۳۶۳/۱۰/۲ مجلس شورای اسلامی «سرپرست سازمان باید از طرف ولی فقیه مجاز در تصدی اموری که متوقف بر اذن ولی فقیه است، باشد».^{۳۶}

کارکردهای وقف *

اوقاف اگر طبق احکام اسلامی در جامعه رایج شوند می‌توانند تأثیر عمده‌ای در حل مشکلات و مسائل اجتماعی - اقتصادی جامعه داشته باشند. چنان که حضرت امام قدس سره می‌فرمودند: «اگر تبلیغات دولت رایج شود، خواهید دید که از همین نذر و وصیت و وقف چه خدمت‌هایی به کشور و توده مردم می‌شود و بی شک نیمی از اداره کشور را این گونه چیزها می‌چرخاند».^{۳۷} ماهیت وقف با اعتقادات و ایمان دینی پیوند عمیق دارد و در چگونگی تحقق آن نیازهای جامعه و عادات و سنت‌های موجود نیز تأثیر تعیین کننده دارد. البته ممکن است دشواریهایی در زمینه اجرای احکام وقف بوجود آید که حل آنها به عهده فقهای دینی است تا با بررسی شرایط و مقتضیات زمان، اوقاف را در جهت منافع عمومی جامعه اسلامی هدایت کنند. به‌طور مثال در مورد توسعه زمینهای شهری و اجرای طرحهای شهرسازی و تأسیس فضاهای جدید مورد نیاز از قبیل خیابان، پارک و غیره همواره مسائلی در رابطه با احکام وقف مطرح می‌شود که پاسخگویی به آنها به عهده فقها می‌باشد. ❀

❀ کارکرد را شاید بتوان معادل مورد مصرف قرار داد اگر چه منظور از آن در جامعه‌شناسی بیشتر اثر، نتیجه و حاصل وجود یک امر یا شیء است.

❀ لازم به یادآوری است که در برخی کشورهای اسلامی مانند سوریه، لبنان و مصر تحولاتی در احکام وقف صورت گرفته است؛ مثلاً در لبنان به موجب قانون ۱۹۴۷ وقف خاص فقط برای دو نسل جایز است یا واقف می‌تواند از وقف خاص رجوع کند، یا با خرابی موقوفه وقفیت از بین می‌رود. (ر. ک: فرهاد بن سلمان، فرهنگ وقف، ص ۲۰).

به هر حال، چون نیازها و شرایط اجتماعی - اقتصادی همواره در حال تغییر است، تحولاتی در موارد مصرف یا کارکردهای موقوفات پدید آمده است. بنابراین کارکردهای اوقاف را به طور کلی به دو دسته می‌توان تقسیم کرد. اول کارکردهای سنتی و دوم کارکردهای جدید.

الف - کارکردهای سنتی وقف - از گذشته دور در جامعه اسلامی، واقفان خیراندیش و باریک بین در وقفهای خود تقریباً تمام جوانب زندگی را در نظر گرفته اند بطوری که می‌توان از بررسی کارکردها و اهداف وقف به عظمت فکر و دقت نظر واقفان پی برد.

(۱) کارکرد دینی - از جمله نخستین کارکردهای وقف، وقف زمین جهت احداث مسجد بوده است. اولین مسجد در جامعه اسلامی به این طریق پایه گذاری شد. البته در صدر اسلام کارکرد دینی مسجد با سایر کارکردهای اجتماعی و سیاسی تلفیق بوده است ولی نقش عبادی آن بر سایر نقشها تا به امروز برتری داشته است. ابن بطوطه که از سیاحان مشهور اسلامی است و در سال ۷۲۵ هجری از قسمت مغرب کشورهای اسلامی مسافرت تاریخی خود را آغاز و شهرهای بزرگ آسیای مرکزی و شرقی را سیاحت کرده است؛ در سفرنامه خود شرح مفصلی از مساجد، مدارس، خانقاهها و بیمارستانهای موجود در شهرهای اسلامی بیان می‌کند. از جمله می‌نویسد: «... روزی از یکی از بازارهای شیراز می‌گذشتم، در آن جا مسجدی دیدم که دارای بنایی استوار و فرشهای نیکو بود و در میان مسجد قرآنهایی در جلد حریر به روی کرسی دیده می‌شد... پیری نیکو منظر و خوش لباس نشسته مشغول تلاوت قرآن بود. بر او سلام کردم و نزدیکش نشستم... گفت این مسجد را من ساختم و موقوفات بسیاری برای قاریان و غیر آنان وقف کردم...»^{۳۸}؛ این نمونه یکی از هزاران نمونه مساجدی است که در نقاط مختلف کشورهای اسلامی وقف شده است و نقش حیاتی و مهمی در احیای دین مقدس اسلام و استمرار احکام دینی ایفا کرده اند. به موجب آماري که در سال ۱۳۲۸ شمسی توسط «اداره آمار اوقاف» منتشر شده است تا این زمان در جامعه اسلامی ایران بیش از ۷۲۲۹ مکان موقوفه دینی شامل مساجد، امامزاده و مدرسه دینی وجود داشته است.^{۳۹}

(۲) کارکردهای آموزشی و فرهنگی - فریضة طلب علم و آموختن واجبات دینی و غیره در اسلام نیاز به چنین کارکردی را بوجود آورده است. لذا مسلمانان در طی قرون گذشته بهترین شاهکارهای خود را از طریق مدارس دینی موقوفه به جهانیان معرفی کرده اند و علم و دانش مسلمانان را در زمینه های مختلف از این طریق رواج داده اند که از جمله معروفترین آنها مدارس نظامیه است که در شهرهای مختلف جامعه اسلامی دایر بوده است. نمونه های بسیاری دیگر از این گونه مدارس که به موجب وقف ایجاد شده اند در نقاط مختلف ایران وجود داشته و

بسیاری نیز تا به امروز دارای رونق می‌باشند.

۳) کارکردهای اجتماعی - بسیاری از خدمات اجتماعی در گذشته از طریق موقوفات ارائه می‌شده است؛ کاروانسراها، رباطها، زاویه‌ها و غیره اماکنی بوده‌اند که بشدت مورد نیاز جامعه سنتی بوده و واقفان با عنایت به این دسته از نیازهای اجتماعی اقدام به عمل وقف می‌کرده‌اند. حمایت از گروههای اجتماعی مانند مسافران، فقرا، محرومان، ستمدیدگان و مواردی مانند ازدواج و غیره تا حدود زیادی مورد توجه واقفان بوده است.

ابن بطوطه در باره اوقاف دمشق می‌نویسد: «روزی از کوچه‌ای در دمشق می‌گذشتم غلام بچه‌ای را دیدم که از دست اوقدحی چینی بر زمین افتاده و شکسته بود و مردم به گرد او جمع شده بودند. یکی از آن میان به پسرک گفت خرده‌های قدح را برگیر و نزد «متولی اوقاف ظروف» ببر. غلام بچه پاره‌های شکسته را جمع کرد و با آن مرد نزد متولی رفت و آن خرده‌ها را به وی نشان داد و او از درآمد موقوفه مخصوص این کار پولی برابر بهای قدح به آن پسر داد تا قدحی مانند قدح شکسته خرید و از مضروب شدن و دشنام شنیدن از خواجه و بانوی خود رهایی یافت...»^{۴۰}.

علاوه بر اینها موارد زیادی از توجه به محرومین جامعه وجود دارد که جهت رعایت اختصار از ذکر آنها خودداری می‌شود، از قبیل موقوفات مربوط به پرداخت هزینه شکایت از عمال حکومتی، مخارج ازدواج، پرداخت عیدی و غیره.

۴) کارکردهای اقتصادی - جدا کردن دقیق کارکردهای اقتصادی از کارکردهای اجتماعی بسیار دشوار است زیرا ماهیت اوقاف جنبه اقتصادی دارد و همان‌طور که در تعریف وقف آمده است «نگهداری عین مال و جریان یافتن منفعت» وجود عین مال یا منفعت شرط اصلی وقف است. بنابراین در هر عمل وقف نفعی برای موقوف علیه نهفته است. لیکن منظور از کارکرد اقتصادی بطور خاص، اثرات گوناگون وقف در رفع نیازهای مادی و بهبود وضع اقتصادی موقوف علیه می‌باشد. از این لحاظ امرار معاش از طریق وقف، اطعام، مسکن و غیره می‌تواند در این دسته طبقه‌بندی شود. علاوه بر اینها اثرات اقتصادی دیگری از اوقاف بطور غیر مستقیم عاید جامعه می‌شود که قابل توجه است مانند: افزایش تولید، کاهش قیمتها، اشتغال بیکاران و غیره.

پطروشفسکی و دیگران در بررسی جامعه قدیم ایران اهمیت اوقاف را از این دیدگاه مورد بررسی قرار داده‌اند؛ بدین ترتیب که اوقاف را یکی از ارکان اصلی اقتصاد جامعه فئودالی ایران محسوب کرده‌اند.^{۴۱} اگرچه این مطلب به معنی تأیید تمام نظریات وی نیست لیکن اهمیت اوقاف در اقتصاد جامعه سنتی و امروزی امری انکارناپذیر است.

۵) سایر کارکردها - توجه واقفان به نیازهای گوناگون جامعه کارکردهای بسیار متنوعی را برای اوقاف مطرح می‌کنند که پرداختن به همه آنها در حوصله این گفتار نیست. هریک از این کارکردها امروز ممکن است مؤسسات و نهادهایی را در جامعه ایجاد کرده باشد و یا نقشهایی را

برای بعضی از اقسام بوجود آورده باشد. از جمله آنها می‌توان کارکرد به روانی را اشاره کرد که مؤسسات روان درمانی امروز عهده دار آن می‌باشند. در یکی از اوقاف مقرر شده است از محل درآمد موقوفه دو نفر معین شوند تا در روزهای خاصی به عیادت بیماران بروند و در کنار بستر آنان به نجوا با یکدیگر، چنین سخن گویند که «حال بیمار در امروز بهتر از روزهای قبل است» و طوری بگویند که بیمار بشنود و هدف از این کار تقویت روحیه بیمار باشد.^{۴۲}

نمونه‌های دیگری از کارکرد اوقاف برای دعوت به اسلام از طریق تألیف قلوب، تشویق به عمل خیر از طریق برگزاری مهمانی برای صاحبان ثروت و غیره می‌باشد که در وقفنامه‌های آستان قدس مشاهده می‌شود.

ب - کارکردهای جدید تحت این عنوان کارکردهایی مورد بحث قرار می‌گیرد که در رابطه با نیازها و تحولات جدید جامعه اسلامی ایران قرار دارند:

۱) کارکرد دینی - موقوفات بسیاری در این زمینه وجود دارد بطوری که می‌توان گفت وقف، امروزه پاسدار نشر معارف اسلامی است. طبق گزارش «سازمان حج و اوقاف و امور خیریه» در سال ۱۳۶۳ در کل کشور به منظور تربیت مدرّس قرآن کریم با صرف هزینه‌ای معادل ۵۰۳،۳۳۲ ریال برای بیش از ۲۳۰ تن از خواهران و برادران کلاسهایی دایر شده است. همچنین فعالیتهایی در زمینه مسابقات حفظ و قرائت قرآن کریم در سطح بین المللی، اعزام قاریان قرآن به کنگره جهانی حج و برگزاری مجالس عزاداری ائمه اطهار(ع) انجام شده است.

۲) کارکرد آموزشی و فرهنگی - در این مورد کتابخانه‌های متعددی با هزاران جلد کتاب در موضوعات مختلف علمی تأسیس و اداره می‌شود. کتابخانه مسجد جامع گوهرشاد با تعداد ۲۴ هزار جلد، کتابخانه موزه آستان قدس رضوی با بیش از ۱۶۰ هزار جلد^{۴۳}، کتابخانه مرحوم علامه مجلسی در اصفهان با ظرفیت حدود ۵۰ هزار جلد کتاب، کتابخانه امامزاده ابراهیم در اصفهان با ظرفیت حدود ۲۰ هزار جلد کتاب و تعداد بسیار زیاد دیگری از کتابخانه‌ها امروزه قابل توجه می‌باشند.^{۴۴}

۳) کارکردهای اجتماعی - امروزه در سراسر ایران مؤسسات خیریه، دارالایتامها، و پرورشگاههایی وجود دارند که از درآمد موقوفات اداره می‌شوند مانند کانون پرورشی نونهالان دیلمقانی در شهر کرمان که حدود ۱۳۰ کودک بی سرپرست را در سنین ۴ تا ۷ سالگی تحت پوشش دارد. همچنین مجتمع تربیتی متقین در تهران ۴۰۰ محصل یتیم از خانواده‌های محترم شهدا و غیره را زیر پوشش قرار داده است و بالاخره پرورشگاههای موقوفه محرّر، مظفری، زالی، و جعفری از دیگر مؤسسات خیریه موقوفه است. در سال ۱۳۶۳ جمعاً مبلغی حدود ۴۱ میلیون ریال از درآمد موقوفات در این زمینه هزینه شده است.^{۴۵}

۴) کارکردهای اقتصادی - بطور کلی در سال ۱۳۶۳ در کل کشور مبلغ ۲۱۰ میلیون ریال از درآمد موقوفات صرف اطعام محرومان و مستمندان شده است. همچنین جمعاً مبلغ ۹۳ میلیون ریال کمک مالی به مستمندان و مبلغ ۲۵ میلیون ریال کمک به روشندان کشور شده است، و نیز مبلغ ۴۸ میلیون ریال کمک به قحطی زدگان و مبلغ ۳۷ میلیون ریال جهت رفع نیازهای متفرقه در این زمینه کمک شده است. جمعاً مبلغ ۴۱۲ میلیون ریال در کشور طی سال ۱۳۶۳ در این موارد هزینه شده است.^{۴۶}

۵) خدمات درمانی و بهداشتی - در حال حاضر تعداد ۴۰ درمانگاه و بیمارستان موقوفه در کشور مشغول فعالیت می‌باشند و تعداد زیادی نیز در حال احداث می‌باشند که از درآمد موقوفات هزینه احداث و اداره آن تأمین خواهد شد. طی سال ۱۳۶۳ جمعاً مبلغی حدود ۱۸۷ میلیون ریال از عواید موقوفات کشور به امر درمان و بهداشت مردم محروم اختصاص یافته است.^{۳۷}

۶) کارکردهای عمرانی - نگهداری و حفاظت موقوفات یکی از موارد عمده‌ای است که در اغلب وقفنامه‌ها قبل از تعیین هرگونه مورد مصرفی به آن تصریح شده است. علاوه بر این موارد عمرانی خاصی نیز در وقفنامه‌ها تعیین شده است از قبیل احداث پلها، معابر و جاده‌ها، ابنیه عمومی و غیره. به همین جهت سازمان اوقاف از درآمد موقوفات اقدامات عمده‌ای در این زمینه انجام داده است که ذیلاً اشاره می‌شود: در جهت احداث و ترمیم مساجد و اماکن مذهبی جمعاً مبلغ ۲۲۱ میلیون ریال در کل کشور هزینه شده است. احداث و تعمیر مدارس دینی جمعاً مبلغ ۱۲۲ میلیون ریال را به خود اختصاص داده است. و در جهت عمران و آبادی موقوفات مخروبه جمعاً ۱۸۶ میلیون ریال هزینه شده است.

نتیجه آن که طبق گزارش سازمان حج و اوقاف و امور خیریه در سال ۱۳۶۳ جمعاً حدود دویست و چهل و چهار میلیارد و دویست میلیون ریال (۲۴۴,۲۰۰,۰۰۰,۰۰۰ ریال) در کارکردهای فوق هزینه شده است. چگونگی توزیع این مبلغ بین انواع کارکردهای مزبور طبق جدول شماره ۱ می‌باشد. همان‌طور که در این جدول ملاحظه می‌شود بیشترین مبلغ صرف کارکردهای دینی شده است بطوری که ۳۸ درصد از کل درآمد موقوفات به این امر اختصاص یافته است. در میان کارکردهای دینی نیز خدمات دینی با حدود ۴۱/۹ درصد و سپس عزاداری ایام سوگواری ائمه اطهار(ع) با ۳۷/۳ درصد و پرداخت به ائمه جماعات با ۱۶/۴ درصد از اهمیت بیشتری برخوردار بوده است.

مصارف عمرانی در میان کل کارکردها یا مصارف اوقاف کشور با ۳۱/۲ درصد کل هزینه‌های اوقاف مقام دوم را دارا می‌باشد. در میان این نوع مصارف نیز بیشترین مبلغ صرف اماکن متبرکه شده است. چنان‌که ۳۰/۸ درصد از هزینه‌های عمرانی به این امر اختصاص یافته است.

جدول ۱: توزیع فراوانی انواع کارکرد موقوفات سازمان حج و اوقاف و امور خیریه کشور سال ۱۳۸۳ (ارقام به میلیون ریال)

کارکرد دینی	انته جماعات		تربیت مدرس قرآن		عزاداری امام		آب و برق مساجد		سایر خدمات دینی		جمع		جمع کل		
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	
کارکرد عمرانی	۱۵۲	۱۶/۴	۳	۰/۳۵	۳۴۶	۳۷/۳	۳۸	۴/۱	۳۸۷	۱۱/۹	۹۲۶	۱۰۰/۰	۹۲۶	۳۸/۰	
	احداث و تعمیر مساجد و غیره	فراوانی	درصد	احداث مدارس	فراوانی	درصد	آبادی موقوفات مخروبه	فراوانی	درصد	اماکن متبرکه	فراوانی	درصد	آب و برق مساجد	فراوانی	درصد
	۲۲۱	۲۸/۹	۱۲۲	۱۶/۰	۱۸۶	۲۴/۳	۲۳۶	۳۰/۸	۲۳۶	۳۰/۸	۲۳۶	۳۰/۸	۲۳۶	۳۰/۸	
	اطعام	فراوانی	درصد	مستندان	فراوانی	درصد	فصلی زکات	فراوانی	درصد	منقره	فراوانی	درصد	سایر خدمات دینی	فراوانی	درصد
کارکرد اقتصادی	۲۱۰	۵۴/۳	۹۳	۲۴/۰	۴۸	۱۲/۴	۳۶	۹/۳	۳۸۷	۱۰۰/۰	۳۸۷	۱۰۰/۰	۳۸۷	۱۵/۹	
	مؤسسات خیریه	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
	۴۱	۱۰۰/۰	۱۲۱	۲۹/۰	۱۲۱	۲۹/۰	۱۲۱	۲۹/۰	۱۲۱	۲۹/۰	۱۲۱	۲۹/۰	۱۲۱	۲۹/۰	
	کتاب زیگان	فراوانی	درصد	کتاب زیگان	فراوانی	درصد	کتاب زیگان	فراوانی	درصد	کتاب زیگان	فراوانی	درصد	کتاب زیگان	فراوانی	درصد
کارکرد آموزشی	۱۵	۱۱/۰	۱۲۱	۲۹/۰	۸۹/۰	۲۲/۰	۱۲۱	۲۹/۰	۱۲۱	۲۹/۰	۱۲۱	۲۹/۰	۱۲۱	۲۹/۰	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	
	۱۲۱	۲۹/۰	۱۲۱	۲۹/۰	۱۲۱	۲۹/۰	۱۲۱	۲۹/۰	۱۲۱	۲۹/۰	۱۲۱	۲۹/۰	۱۲۱	۲۹/۰	
	دروان محرومین	فراوانی	درصد	دروان محرومین	فراوانی	درصد	دروان محرومین	فراوانی	درصد	دروان محرومین	فراوانی	درصد	دروان محرومین	فراوانی	درصد
کارکرد درمانی	۱۸۷	۱۰۰/۰	۱۸۷	۱۰۰/۰	۱۸۷	۱۰۰/۰	۱۸۷	۱۰۰/۰	۱۸۷	۱۰۰/۰	۱۸۷	۱۰۰/۰	۱۸۷	۷/۶	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	
جمع کل	۲۴۴۲	۱۰۰/۰	۲۴۴۲	۱۰۰/۰	۲۴۴۲	۱۰۰/۰	۲۴۴۲	۱۰۰/۰	۲۴۴۲	۱۰۰/۰	۲۴۴۲	۱۰۰/۰	۲۴۴۲	۱۰۰/۰	

کارکرد اقتصادی اوقاف با تشکیل ۱۵/۹ درصد کل هزینه اوقاف کشور در درجه سوم اهمیت قرار دارد. در میان کارکردهای اقتصادی اوقاف نیز اطعام با ۵۴/۳ درصد در درجه اول اهمیت و کمک به مستمندان با -/۲۴ درصد در درجه دوم و کمک به قحطی زدگان به ۱۲/۴ درصد در درجه سوم اهمیت قرار گرفته است. سرانجام کارکرد درمانی با تشکیل ۷/۶ درصد کل هزینه اوقاف در درجه چهارم اهمیت و کارکرد آموزشی با ۵/۶ درصد در درجه پنجم اهمیت و کارکرد اجتماعی با ۱/۷ درصد کمترین اهمیت را داشته است.

کارکردهای اوقاف آستان قدس رضوی

بحث و بررسی درباره اوقاف آستان قدس رضوی مستلزم وقت و مجال بیشتری است لیکن به دلیل اهمیت زیاد آن در این گفتار مختصراً بطور جداگانه به بررسی کارکردهای اوقاف آستان قدس می‌پردازیم:

آستانه مقدسه حضرت رضا علیه السلام طی سالیان دراز ملجأ و پناهگاه ارادتمندان و شیعیان آن حضرت بوده است و برای توسل به آن حضرت املاک زیادی وقف این آستانه مقدسه شده است. هدف از بررسی اوقاف آستان قدس در این جا صرفاً توجه خاص به انواع مصارف موقوفات مزبور و طبقه‌بندی آنها می‌باشد تا بدین طریق جایگاه آستانه مقدسه در جامعه اسلامی ایران از دیرباز تا کنون تا حدودی روشن شده و نقشهای گوناگون وقف در جامعه آشکار شود. البته بررسی جایگاه اوقاف آستان قدس در واقعتهای زندگی اجتماعی-اقتصادی جامعه ایران به دلیل عدم دسترسی کامل به وقفنامه‌ها و مشکلات دیگر بسیار دشوار است. چه آنکه بسیاری از وقفنامه‌های آستانه مقدسه در گذر زمان و با حملات گوناگون از بکها و افاغنه و غیره از بین رفته و موقوفات آنها نیز از حالت انتفاع خارج شده است. در حال حاضر بررسی یکایک موقوفات آستان قدس و چگونگی وضعیت آنها و نیز اثرات گوناگون اجتماعی-اقتصادی آنها کار آسانی نیست.

با اینهمه، با توجه به بررسی‌های کلی که از دفتر کتابخانه آستان قدس رضوی بعمل آمد و نیز بررسی آثار منتشر شده درباره موقوفات آستان قدس سعی شده است انواع مصارف موقوفات آستانه مقدسه مورد بررسی قرار گیرد و با تحلیل مقایسه‌ای اهمیت بیشتر اوقاف آستان قدس روشن شود. همان‌طور که اشاره شد تحلیل ابعاد گوناگون وقفنامه‌های آستان قدس شایسته پژوهش جداگانه است که این امر نیز به خواست خدا و به همت بنیاد پژوهشهای اسلامی صورت خواهد گرفت.

کارکردهایی که در این جا مورد بررسی قرار می‌گیرد به دو دسته تقسیم شده است: *

• اطلاعات بدست آمده در این مورد به استناد کتاب فردوس التواریخ تألیف حاج شیخ نوروز علی فاضل بسطامی است که در باب چهارم از صفحه ۴۱۴ تا صفحه ۴۴۵، درباره موقوفات و مصارف آنها مطالبی آورده است. نقل این مطالب در کتاب شمس الشموس با تاریخ آستان قدس تألیف حاج احتشام کاویانیان صفحه ۴۷۰ به بعد نیز آمده است.

اول کارکردهای اوقاف آستان قدس قبل از انقلاب اسلامی.

این دسته از کارکردها بر اساس آماری است که از منابع موجود استخراج شده است. بدون توجه به تعداد رقبات موقوفه و یا تعداد وقفنامه‌ها، تعداد ۵۰۱ نوع مورد مصرف برای موقوفات تا قبل از انقلاب اسلامی ذکر شده است که بعداً طی نمودار و جدول چگونگی توزیع آنها مشخص و تحلیل خواهد شد.

دوم کارکردهای اوقاف آستان قدس بعد از انقلاب اسلامی که بر اساس فهرست وقفنامه‌ها در کتابخانه آستان قدس رضوی بدست آمده است. باز هم بدون توجه به تعداد رقبات موقوفه یا وقفنامه‌ها، تعداد مصارف تعیین شده برای موقوفات آستان قدس ۶۴۶ مورد مصرف ذکر شده است که مورد بررسی و تحلیل قرار خواهد گرفت.

لازم به تذکر است که تعداد انواع مصارف یا کارکردهای موقوفات نشان‌دهنده تعداد وقفنامه‌ها یا تعداد املاک موقوفه نمی‌باشد زیرا یک وقفنامه ممکن است دارای چند ملک موقوفه و نیز چند نوع مصرف باشد. البته طبق دفاتر موجود آستان قدس تعداد وقفنامه‌ها را حدود ۷۶۷ وقفنامه و تعداد رقبات یا موقوفاتی که دارای سند مالکیت وقفی است، حدود ۱۴۱۱ موقوفه می‌توان دانست. تعداد موقوفات خریداری شده تا سال ۱۳۴۵ حدود ۱۳۴ موقوفه بوده است که تا سال ۱۳۶۷ (سال مورد بررسی) به ۳۰۵ موقوفه افزایش یافته است.*

مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی

توزیع جغرافیایی

بر اساس بررسی بعمل آمده، موقوفات آستان قدس رضوی در ایران تا قبل از انقلاب اسلامی به شرح جدول زیر در نقاط مختلف ایران پراکنده بوده است.

همان‌طور که ملاحظه می‌شود بیشترین املاک موقوفه در استان خراسان است که ۹۰ درصد موقوفات را تشکیل می‌دهد. البته در خارج از ایران هم موقوفاتی وجود داشته یا دارد که اطلاع دقیقی از آنها در اختیار نبوده است. تمرکز موقوفات در استان خراسان شاید با استقرار مرقد مطهر حضرت رضا در این استان بی‌رابطه نباشد و این نکته می‌تواند به عنوان یک فرضیه در تحقیقات بعدی مورد توجه قرار گیرد. دلایل تاریخی دیگری را شاید بتوان مورد توجه قرار داد از قبیل عدم امکان برقراری ارتباط سریع با توجه به نوع وسایل ارتباطی و حمل و نقل سنتی بین آستانه مقدسه و نقاط دورتر و دشواری نظارت بر جریان امور موقوفات در این نقاط.

* آمار فوق و نیز سایر آمارهایی که بعداً ذکر خواهد شد توسط نگارنده از منابع ذکر شده استخراج و جمع‌بندی شده است.

جدول ۲: توزیع جغرافیایی موقوفات آستان قدس رضوی

محل موقوفه	فراوانی (موقوفه)	درصد
استان خراسان	۳۹۷	۹۰/۱
تبریز	۱۳	۲/۹
رشت	۸	۱/۸
قزوین	۴	۰/۹
کرمان و رفسنجان	۷	۱/۶
زرنند	۴	۰/۹
یزد	۸	۱/۸
جمع	۴۴۱	۱۰۰

انواع کارکردها

از بررسی انواع گوناگون مصرف که برای موقوفات آستان قدس رضوی معین شده است چنین برمی آید که انگیزه واقفان خیراندیش تنها توجه به بارگاه و آستانه مقدسه حضرت رضا علیه السلام نبوده است بلکه جلب توجه آن حضرت را به خود از طریق توجه به سایر امور اجتماعی - اقتصادی جامعه اسلامی و پیشرفت مسلمانان و بهبود وضع زندگی آنان نیز مورد نظر قرار داده اند.

نکته مهم دیگر آن که در شرایطی تاریخی که نهادها و مؤسسات موجود نمی توانسته است پاسخگوی نیازهای گوناگون جامعه باشد و یا دولتها چنین وظایفی را برای خود مسلم نمی دانستند، نقش اوقاف جایگاه مهم و با ارزشی در رابطه با رفع مشکلات اجتماعی - اقتصادی جامعه پیدا می کند.

تنوع و گوناگونی در انواع مصرف موقوفات آستان قدس مؤید این مطلب است. انواع کارکردها به شش دسته کلی تقسیم شده که در جدول ۳ آمده است. این جدول نشان می دهد که قبل از انقلاب اسلامی حدود ۷۳ درصد از انواع مصارف موقوفات آستان قدس مربوط به اهدافی غیر از آستانه مقدسه حضرت رضا بوده است و این رقم برای سال ۱۳۶۷ حدود ۵۸ درصد می باشد. با وجود این، کارکردهای مربوط به خود آستانه مقدسه در مقایسه با سایر کارکردها حدود ۲۷ درصد قبل از انقلاب و ۴۲ درصد بعد از انقلاب می باشد که رقم قابل ملاحظه ای است. نکته آخر آن که تعداد مصارف لزوماً به معنی وجود بالفعل موقوفاتی در حال حاضر جهت کارکردهای زیر نمی باشد

و ممکن است جنبه تاریخی داشته باشد:

۱ - کارکردهای داخلی آستانه مقدسه: انجام امور داخلی آستانه مقدسه از تنوع خاصی برخوردار است که نشان دهنده شکوه و جلال و اهمیتی است که شیعیان حضرت رضا علیه السلام برای حضرتش قائل بوده‌اند. چگونگی اداره آستانه مقدسه نیز تابع شرایط اجتماعی و فرهنگی جامعه است و تشکیلات و تجهیزات آن از زمانی به زمان دیگر تفاوت می‌یابد چنان که مثلاً زمانی برای روشنایی حرم مطهر از شمع استفاده می‌شده است و بنابراین تعداد زیادی موقوفات برای تأمین شمع جهت روشنایی حرم مطهر و فضاهای مربوطه وقف شده است، در حالی که اکنون سیستم روشنایی به شیوه بسیار پیشرفته تری صورت می‌گیرد و پرسنل و تخصصهای ویژه‌ای نیز ضرورت کار در آستانه مقدسه را یافته‌اند. لیکن با این همه کارکرد روشنایی از اهمیت خاصی برخوردار است. چنان که بر اساس آمار بعد از انقلاب اسلامی ۱۴/۵ درصد از مصارف موقوفات مربوط به این نوع کارکرد می‌شود.

جدول ۳: توزیع فراوانی و نسبی کارکردهای اوقاف آستان قدس رضوی قبل و بعد از انقلاب اسلامی (تا سال ۱۳۶۷ شمسی)

انواع کارکرد اوقاف		قبل از انقلاب اسلامی		بعد از انقلاب اسلامی	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی
	(مورد مصرف)		(مورد مصرف)		(مورد مصرف)
۱ - کارکردهای داخلی آستانه مقدسه:					
- روشنایی و سوخت	۱۳۶	۲۷/۱۴	۲۷۴	۴۲/۴۱	
- تنظیف و تعطیر	۲	۰/۴	۱۶	۲/۵	
- فرش	۳	۰/۶	۸	۱/۲۳	
- خدام	۴۷	۹/۳۶	۷۶	۱۱/۷۶	
- سقاخانه	۱	۰/۲	۱	۰/۱۵	
- حفاظ و قاریان	۳۰	۶/-	۶۵	۱۰/۰۶	
- تعمیرات	۲	۰/۴	۱۴	۲/۱۶	
۲ - کارکردهای دینی و مذهبی:					
- عزاداری و سوگواری	۲۹	۵/۸	۴۵	۶/۹۸	
- اعیاد مذهبی	۴	۰/۷۸	۹	۱/۳۹	
- مساجد و مؤذنان	-	-	۵	۰/۷۷	

۱/۲۳	۸	—	—	— خیرات و مبرات
۱۸/۸۸	۱۲۲	۹/۵۸	۴۸	۳ — کارکردهای اجتماعی:
۷/۷۴	۵۰	۸/۷۸	۴۴	— زوار
۴/۹۵	۳۲	۰/۲	۱	— فقرا
۲/۱۷	۱۴	۰/۴	۲	— سادات
—	—	۰/۲	۱	— مسافران
۲/۶۴	۱۷	—	—	— اطعام مهمانسرا
۱/۰۸	۷	—	—	— اولاد واقفین
۰/۳	۲	—	—	— ازدواج
۵/۲۶	۳۴	۲/۹۹	۱۵	۴ — کارکردهای فرهنگی:
۰/۷۷	۵	۰/۷۹	۴	— مکتب و مدرسه
۲/۶۳	۱۷	۲/—	۱۰	— طلاب
۱/۸۶	۱۲	۰/۲	۱	— کتابخانه
۶/۳۴	۴۱	۰/۹۹	۵	۵ — کارکردهای درمانی:
۶/۳۴	۴۱	۰/۵۹	۳	— دارالشفاء
—	—	۰/۲	۱	— بیماران
—	—	۰/۲	۱	— داروخانه
۱۶/۷۴	۱۰۸	۵۲/۷۲	۲۶۴	۶ — کارکردهای مطلق
۱۰۰/—	مورد ۶۴۶	۱۰۰/—	مورد ۵۰۱	جمع کل موارد مصرف (کارکردها)

بعد از روشنایی، تأمین خادمان در درجه دوم اهمیت قرار دارد بطوری که ۱۱/۷ درصد از مصارف موقوفات آستان قدس را به خود اختصاص می‌دهد.

حفاظ و قاریان قرآن در مقابر موجود در کنار مرقد مطهر حضرت رضا در رونق و شکوه داخلی حرم مطهر نقش بسزایی دارند که استمرار آنها از طریق اوقاف صورت می‌گیرد. این نوع کارکرد حدود ۱۰ درصد از مصارف موقوفات آستان قدس را به خود اختصاص می‌دهد.

سایر امور داخلی آستانه مقدسه از قبیل نظیف، تأمین فرش، اداره سقاخانه و تعمیرات در مجموع حدود ۶ درصد از مصارف موقوفات را در بر می‌گیرد.

۲ — کارکردهای اجتماعی: توجه به رفاه حال زوار و سایر گروههای اجتماعی از قبیل فقرا،

سادات، مسافران و غیره در نظر واقفان از اهمیت خاصی برخوردار بوده است. چنان که بعد از توجه به آستانه مقدسه، توجه به امور اجتماعی و گروه‌های محروم و نیازمند در درجه دوم اهمیت قرار دارد و حدود ۱۸/۸ درصد از مصارف موقوفات آستان قدس به این امر اختصاص یافته است.^۵ در میان کارکردهای اجتماعی نیز توجه به زوار حضرت رضا علیه السلام در درجه اول اهمیت است و اگرچه نسبت به آمار قبل از انقلاب کاهش حدود ۱ درصد را نشان می‌دهد ولی بطور کلی ۷/۷ درصد از ۱۸/۸ درصد مصارف اجتماعی به زوار اختصاص دارد و ۱۱/۱ درصد بقیه به سایر گروه‌های اجتماعی تعلق یافته است.

توجه به فقرا ۴/۹ درصد از کارکردهای اوقاف را در بر می‌گیرد و اطعام در مهمانسرا ۲/۶ درصد را شامل می‌شود و رسیدگی به سادات ۲/۱۷ درصد از مصارف اوقاف را به خود اختصاص می‌دهد. جالب توجه آنکه اموری اجتماعی مانند ازدواج نیز مورد توجه واقفین خیراندیش قرار گرفته و ۰/۳ درصد از کل مصارف موقوفات را در بر می‌گیرد.

۳ - کارکردهای دینی و مذهبی: برگزاری مراسم سوگواری ائمه معصومین صلوات الله علیهم اجمعین بویژه عزاداری خامس آل عبا حضرت سیدالشهدا علیه السلام یکی از موجبات احیای دین مقدس اسلام و رونق احکام دین مبین است. به همین جهت توجه به این امر مهم مورد نظر واقفان نیکوکار بوده و حدود ۱۰/۳ درصد از مصارف موقوفات آستان قدس رضوی به این امر اختصاص یافته است. به عبارت دیگر از مجموع ۶۴۶ مورد مصرف ذکر شده برای موقوفات تعداد ۶۷ مورد مصرف به کارکردهای دینی و مذهبی تعلق یافته است.

کارکردهای دینی از لحاظ اهمیت در میان انواع کارکردها مقام سوم را داراست و در میان کارکردهای دینی عزاداری برای ائمه معصومین بیشترین اهمیت را دارد. چنان که از ۱۰/۳ درصد کارکردهای دینی، حدود ۶/۹ درصد آن به عزاداری اختصاص دارد و بقیه (۲/۴ درصد) به اعیاد مذهبی، مساجد و مؤذنان، خیرات و مبرات تعلق دارد.

۴ - کارکردهای درمانی: از آنجا که همواره زائران محترم مرقد مطهر حضرت رضا (ع) با توجه قلبی خود شفای بسیاری از بیماریها را طلب می‌کنند؛ بنابراین اهمیت درمان بیماران مورد توجه واقفان خیرخواه قرار گرفته و تعداد موقوفاتی که به این امر اختصاص یافته رو به افزایش بوده است. چنان که تعداد این نوع موقوفات قبل از انقلاب ۵ موقوفه ذکر شده ولی در سال ۱۳۶۷ به ۴۱ موقوفه افزایش پیدا کرده است. به عبارت دیگر کارکرد درمانی ۶/۳ درصد از کل مصارف تعیین شده

^۵ اختصاص درصدی از مصارف موقوفات به زوار یا سایر کارکردها لزوماً به معنی درصدی از درآمد آستان قدس نیست زیرا اولاً ممکن است موقوفه‌ای دایر نباشد و به لحاظ تاریخی نوع مصرف آن ذکر شود ثانیاً در صورت دایر بودن میزان درآمد هر موقوفه در این گزارش مشخص نشده است.

موقوفات را تشکیل می‌دهد.

۵ - **کارکرد فرهنگی:** اهمیت کتاب و مدرسه یا مکتب در میان کارکردهای موقوفات آستان قدس در درجه پنجم قرار دارد. البته تا قبل از انقلاب اسلامی اهمیت این نوع کارکرد در میان موقوفات آستان قدس مقام چهارم را داشته است ولی به دلیل اهمیت یافتن کارکرد درمانی بعد از انقلاب در میان موقوفات مزبور، از اهمیت کارکرد فرهنگی کاسته شده است ولی تفاوت زیادی از لحاظ اهمیت در کل مصارف موقوفات بین این دو نوع کارکرد مشاهده نمی‌شود. چنان که ۵/۲ درصد از کل مصارف به کارکرد فرهنگی اختصاص یافته است. در مقابل ۶/۳ درصد به کارکرد درمانی. لیکن در مقایسه با وضعیت قبل از انقلاب هر دو نوع کارکرد از اهمیت بیشتری برخوردار شده است (رجوع شود به جدول ۲).

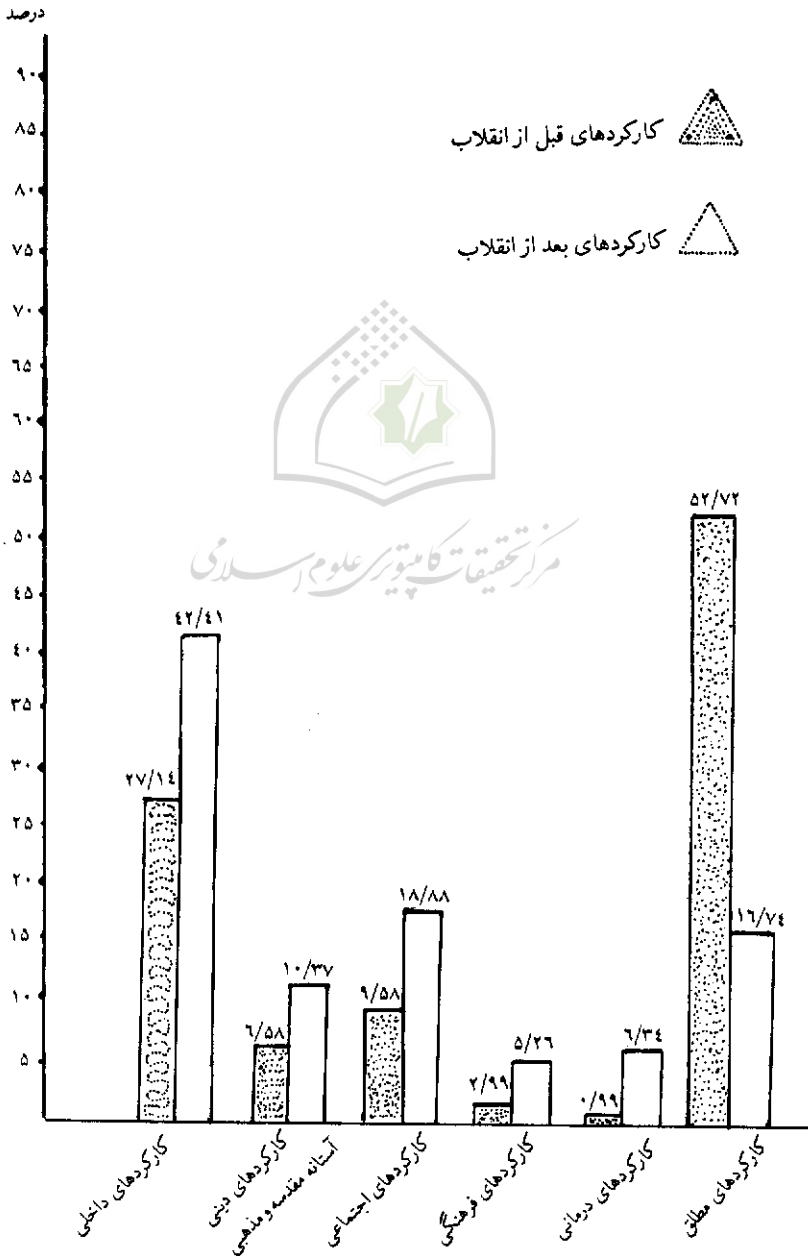
در میان کارکرد فرهنگی اهمیت طلاب در درجه اول و سپس کتابخانه و سپس از آن مدرسه و مکتب قرار دارد. تعداد موقوفاتی که به مصارف فوق تعلق داشته است بترتیب ۱۷، ۱۲ و ۵ موقوفه است.

۶ - **کارکردهای مطلق:** در بسیاری از موقوفات واقف مورد خاصی برای مصرف تعیین نکرده است و یا واقف و نوع مصرف نامعلوم بوده و یا از محل درآمد موقوفات، املاک جدیدی خریداری و وقف شده است. در هر حال به این نوع موقوفات اصطلاحاً موقوفات مطلقه گفته شده است که در هر صورت نوع مصرف آن نیز مطلق است و طبق نظر تولیت آستان قدس به مصارف مختلف که متناسب با روح وقف است می‌رسد. تعداد کارکردهای مطلق در سال ۱۳۶۷ نسبت به سال ۱۳۴۵ کاهش زیادی داشته است و از ۲۶۴ مورد مصرف به ۱۰۸ مورد مصرف تنزل یافته است. نسبت این نوع کارکرد در کل مصارف موقوفات نیز از ۵۲/۷ درصد در قبل از انقلاب به ۱۶/۷ درصد در سال ۱۳۶۷ کاهش یافته است.

از مقایسه آمارها در این دو دوره تاریخی این نتیجه گرفته می‌شود که کاهش کارکردهای مطلق به احتمال قوی در اثر شناسایی انواع مصرف موقوفات از طریق بررسی و تحقیق بیشتر می‌باشد، زیرا تمام کارکردهای فوق در سال ۱۳۶۷ به نسبت‌های زیاد نسبت به سال ۱۳۴۵ افزایش نشان می‌دهد و تنها کارکرد مطلق است که در سال ۱۳۶۷ کاهش یافته است. نمودار مقایسه‌ای انواع کارکردهای اوقاف آستان قدس رضوی قبل و بعد از انقلاب اسلامی که براساس دو دوره تاریخی فوق تنظیم شده است، گویای این واقعیت است (نمودار شماره ۱).

نتیجه دیگری که از مقایسه کارکردهای قبل و بعد از انقلاب اسلامی بدست می‌آید این است که اوقاف به مصارف تعیین شده بیشتر نزدیک شده است و کمتر حالت مطلق را دارا می‌باشد و بدین ترتیب تأثیر اوقاف را در امور مختلف جامعه اسلامی بعد از انقلاب بیشتر می‌توان مشاهده کرد.

نمودار توزیع نسبی کارکردهای اوقاف آستان قدس رضوی
قبل و بعد از انقلاب اسلامی ایران (تا سال ۱۳۶۷ شمسی)

امید است با نشان دادن اهمیت اوقاف در جامعه اسلامی، مسلمانان بیشتر به این عمل خیر و خدایسند رغبت نموده و بسیاری از مشکلات و کمبودها توسط خود مسلمین و توأم با انگیزه‌ها و اعتقادات دینی برطرف شود. بدیهی است رضای خاطر و آرامش وجدانی که از طریق این گونه اعمال خیر برای انسان فراهم می‌شود خود اثر دیگری است که می‌توان برای وقف در جامعه اسلامی بیان کرد.

در پایان، نظر به اهمیت موقوفات ملک در چارچوب موقوفات آستان قدس رضوی و نظر به تسهیلاتی که مسئولان محترم اداره موقوفات ملک برای انجام این پژوهش داشته‌اند، چگونگی توزیع جغرافیایی و موارد مصرف آنها نیز جداگانه مورد بررسی مختصر قرار می‌گیرد. آمار و اطلاعات ارائه شده در این مورد مبتنی بر متن وقفنامه‌های ملک و نیز گزارش مسئولان اداره موقوفات ملک می‌باشد.

موقوفات ملک

این دسته از موقوفات از سال ۱۳۱۶ شمسی تا سال ۱۳۴۰ توسط حاج حسین آقا ملک وقف شده است. اگر چه هیچیک از موارد مصرف این موقوفات مربوط به آستانه مقدسه حضرت رضا علیه السلام نمی‌باشد ولی به دلیل این که تولیت آنها را بعد از خود به عهده نایب التولیه آستان قدس رضوی گذاشته است جزو موقوفات آستان قدس محسوب می‌شود و لذا درباره انواع رقبات و موارد مصرف آنها مختصراً بحث می‌شود.

قبل از بحث درباره کارکرد این موقوفات، لازم به یادآوری است که مطالب مندرج در این مقاله ارزش حقوقی ندارد و تنها از دید علمی و تاریخی مورد بررسی قرار گرفته است و غرض از این امر توجه به اهمیت اوقاف در جامعه اسلامی ایران می‌باشد.

نکته مهم دیگر در این رابطه آن است که تعداد رقبات موقوفه ملک بر مبنای وقفنامه‌های موجود واقف محاسبه و بررسی شده است و چون واقف در زمان حیات خود اختیارات خاصی برای موقوفات خود حفظ کرده است که به موجب آنها مبادلات و معاوضاتی صورت گرفته است لذا با واقعیت‌های فعلی تا حدودی منطبق نمی‌باشد. همچنین تغییرات و تبدیلاتی بعد از اجرای «برنامه اصلاحات ارضی» رژیم گذشته در مورد موقوفات صورت گرفته است که به موجب آنها بسیاری از رقبات موقوفه به مالکیت غیر وقفی درآمده است. البته بعد از پیروزی انقلاب اسلامی بر اساس فتوای حضرت امام و مصوبه مجلس شورای اسلامی در سال ۱۳۶۳ برخی از آن املاک موقوفه به مالکیت وقفی بازگشت لیکن به دلایل فرهنگی در روستاها تحقق کامل این امر مستلزم گذشت زمان و آگاهی مذهبی و فرهنگی بیشتری است.

رقبات موقوفه ملک در زمانهای متفاوت به ترتیب زیر وقف شده است:

رقبه	تعداد	۱	۱۳۱۶/۸/۶	۱- وقفنامه ۸۱۹۴ در تاریخ
رقبه	تعداد	۱	۱۳۲۳/۴/۲۹	۲- وقفنامه ۶۶۶۸ در تاریخ
رقبه	تعداد	۱۱	۱۳۲۵/۱۲/۱۰	۳- وقفنامه ۷۴۷۳ در تاریخ
رقبه	تعداد	۵۴	۱۳۳۰/۱/۲۵	۴- وقفنامه ۸۷۱۰ در تاریخ
رقبه	تعداد	۳	۱۳۳۱/۸/۱۴	۵- وقفنامه ۱۱۰۷۴ در تاریخ
رقبه	تعداد	۶	۱۳۳۴/۷/۵	۶- وقفنامه ۴۶۰۵۵ در تاریخ
رقبه	تعداد	۳۶	۱۳۴۰/۳/۲۷	۷- وقفنامه ۵۱۳۴۸ در تاریخ
رقبه	تعداد	۱	۱۳۴۰/۶/۲	۸- وقفنامه ۵۱۵۶۰ در تاریخ

جمع رقبات ۱۱۳ رقبه

جدول شماره ۴ چگونگی توزیع رقبات موقوفه بالا را برحسب نوع رقبه و مورد مصرف و نیز محل

وقوع رقبات، نشان می‌دهد.

توزیع جغرافیایی: با مراجعه به جدول شماره ۴ مشاهده می‌شود که حدود ۲۶/۷ درصد از رقبات موقوفه ملک در شهرستان مشهد، ۴۴/۳ درصد در شهرستان تربت جام و ۲۹ درصد بقیه در شهر تهران واقع شده است. همچنین ملاحظه می‌شود که ۷۱ درصد از رقبات موقوفه ملک را املاک روستایی تشکیل می‌دهد که در شهرستانهای مشهد و تربت جام قرار گرفته‌اند.

نوع رقبات موقوفه ملک: رقبات موقوفه ملک براساس آنچه که در وقفنامه واقف آمده است از انواع زیر ترکیب یافته است:

تعداد	۵۷	رقبه	۵۰/۵	درصد کل رقبات	۱- مزرعه
تعداد	۱	رقبه	۰/۹	درصد کل رقبات	۲- زمین شهری
تعداد	۱۷	رقبه	۱۵/۱	درصد کل رقبات	۳- زمین و محوطه غیر شهری
تعداد	۳۱	رقبه	۲۷/۲	درصد کل رقبات	۴- دکان و سرا
تعداد	۱	رقبه	۰/۹	درصد کل رقبات	۵- ساختمان شهری
تعداد	۳	رقبه	۲/۷	درصد کل رقبات	۶- قنات و رودخانه
تعداد	۳	رقبه	۲/۷	درصد کل رقبات	۷- آسیاب
جمع	۱۱۳	رقبه	۱۰۰	درصد	

جدول ۴ - توزیع جغرافیایی ربات موفقه مرحوم ملک برحسب نوع مورد مصرف و نوع ربات

محل ربات	فراوانی ربات		درصد	کتابخانه	درصد	فراوانی	بهداری	درصد	فراوانی	مهره छात्राङ्गी	درصد	فراوانی	اصیاد مقدسی	درصد	فراوانی	سنگواری مقدسی	درصد	فراوانی	آب شرب	درصد	
	فراوانی	درصد																			
شهرستان مشهد:	فراوانی	۲۹	۲۶/۷	۳۰	۴۱/۷	۳۰	۲۷/۸	۱۹	۲۵/۸	۱۹	۲۵/۸	۱۹	۲۵/۸	۱۹	۲۵/۸	۱۹	۲۵/۸	۱۹	۲۵/۸	۱۹	۲۵/۸
		۲۰	۲۶/۷	۲۰	۴۱/۷	۲۷	۲۵/۸	۲۷	۲۵/۸	۲۷	۲۵/۸	۲۷	۲۵/۸	۲۷	۲۵/۸	۲۷	۲۵/۸	۲۷	۲۵/۸	۲۷	۲۵/۸
		۵۰	۴۴/۳	۱	۱۲/۵	۲۷	۲۵/۸	۲۷	۲۵/۸	۲۷	۲۵/۸	۲۷	۲۵/۸	۲۷	۲۵/۸	۲۷	۲۵/۸	۲۷	۲۵/۸	۲۷	۲۵/۸
		۲۷	۲۳/۸	۹	۱۲/۵	۵	۴/۶	۱۲	۱۱/۹	۱۲	۱۱/۹	۱۲	۱۱/۹	۱۲	۱۱/۹	۱۲	۱۱/۹	۱۲	۱۱/۹	۱۲	۱۱/۹
		۵	۴/۴	۱	۱۲/۵	۱۲	۱۱/۹	۱۲	۱۱/۹	۱۲	۱۱/۹	۱۲	۱۱/۹	۱۲	۱۱/۹	۱۲	۱۱/۹	۱۲	۱۱/۹	۱۲	۱۱/۹
شهرستان تربت جام:	فراوانی	۳	۲/۷	۳	۲/۷	۳	۲/۸	۳	۲/۸	۳	۲/۸	۳	۲/۸	۳	۲/۸	۳	۲/۸	۳	۲/۸	۳	۲/۸
		۳	۲/۷	۳	۲/۷	۳	۲/۷	۳	۲/۷	۳	۲/۷	۳	۲/۷	۳	۲/۷	۳	۲/۷	۳	۲/۷	۳	۲/۷
		۱۲	۱۰/۷	۱	۱۲/۵	۱۲	۱۱/۹	۱۲	۱۱/۹	۱۲	۱۱/۹	۱۲	۱۱/۹	۱۲	۱۱/۹	۱۲	۱۱/۹	۱۲	۱۱/۹	۱۲	۱۱/۹
		۳	۲/۷	۳	۲/۷	۳	۲/۷	۳	۲/۷	۳	۲/۷	۳	۲/۷	۳	۲/۷	۳	۲/۷	۳	۲/۷	۳	۲/۷
		۳	۲/۷	۳	۲/۷	۳	۲/۷	۳	۲/۷	۳	۲/۷	۳	۲/۷	۳	۲/۷	۳	۲/۷	۳	۲/۷	۳	۲/۷
تهران:	فراوانی	۳۳	۲۹/۱	۳۱	۴۳/۱	۳۱	۲۸/۷	۳۱	۲۸/۷	۳۱	۲۸/۷	۳۱	۲۸/۷	۳۱	۲۸/۷	۳۱	۲۸/۷	۳۱	۲۸/۷	۳۱	۲۸/۷
		۳۱	۲۷/۲	۳۱	۴۳/۱	۳۱	۲۸/۷	۳۱	۲۸/۷	۳۱	۲۸/۷	۳۱	۲۸/۷	۳۱	۲۸/۷	۳۱	۲۸/۷	۳۱	۲۸/۷	۳۱	۲۸/۷
		۱	۰/۹	۱	۱/۴	۱	۱/۴	۱	۱/۴	۱	۱/۴	۱	۱/۴	۱	۱/۴	۱	۱/۴	۱	۱/۴	۱	۱/۴
جمع کل:	فراوانی	۱۱۳	۱۰۰	۷۲	۱۰۰	۱۰۸	۱۰۸	۱۰۰	۳۱/۵	۵۳	۱۰۰	۵۳	۱۰۰	۵۳	۱۰۰	۵۳	۱۰۰	۳	۱۰۰	۳	۱۰۰
		درصد کل موارد مصرف	۱۰۰	۱/۳	۱۵/۴	۵۳	۱۵/۴	۵۳	۱۵/۴	۵۳	۱۵/۴	۵۳	۱۵/۴	۵۳	۱۵/۴	۵۳	۱۵/۴	۵۳	۱۵/۴	۳	۱/۳

کارکرد موقوفات ملک: منظور از کارکرد موقوفات؛ اثر و نتیجه‌ای است که از رقبات موقوفه مورد نظر واقف قرار گرفته است و به اصطلاح فقهی موقوف علیه وقف یا به تعبیر دیگر مورد مصرف ملک موقوفه می‌باشد. البته استفاده از کلمه کارکرد با مفهوم وسیعتری مورد نظر این مقاله بوده است که قبلاً اشاره شده و بطور خلاصه تأثیر وقف در حل مسائل و مشکلات اجتماعی - اقتصادی جامعه اسلامی می‌باشد. اگر چه بسادگی نمی‌توان به نیت درونی واقفان و از جمله مرحوم ملک پی برد ولی از موارد مصرف تعیین شده می‌توان به طور قطع به اثرات اجتماعی - اقتصادی و فرهنگی رقبات موقوفه پی برد. البته این مقصود در متن وقفنامه ملک تأکید و تصریح شده است.

جدول شماره ۴ نشان می‌دهد که ۳۱/۵ درصد از موارد مصرف رقبات موقوفه ملک به امر بهداشت و درمان اختصاص دارد. پس از آن کارکرد فرهنگی یا کتابخانه با ۲۱ درصد در درجه دوم اهمیت و سایر موارد شامل اعیاد مذهبی، سوگواری مذهبی و حفاظ مقابر خانوادگی در جوار حضرت رضا علیه السلام هر یک ۱۵/۴ درصد از کل موارد مصرف رقبات را به خود اختصاص می‌دهد.

از سوی دیگر، می‌توان چنین گفت: از میان رقباتی که به مصرف کتابخانه تعلق دارد حدود ۵۴/۲ درصد را مزارع کشاورزی (۴۱/۷ درصد در مشهد و ۱۲/۵ درصد در تربت جام) تشکیل داده است و ۴۳/۰ درصد را دکانها و سرای واقع در تهران. بدین ترتیب نقش مزارع کشاورزی در گردش و ادامه کار کتابخانه تا حدود زیادی روشن می‌شود. البته در صورتی که میزان درآمد خالص حاصله از یکایک رقبات در اختیار بود تحلیل دقیقتری می‌توانستیم داشته باشیم.

در مورد تأمین هزینه‌های بیمارستان و بهداری نیز اهمیت مزارع کشاورزی مقام اول را دارا می‌باشد. چنان که ۵۲/۸ درصد رقبات مربوط به مصرف بیمارستان را تشکیل می‌دهند.

نکته آخر در مورد تأثیر رقبات موقوفه ملک آن است که غیر از اثرات معین و مستقیمی که رقبات موقوفه فوق در بهبود زندگی اجتماعی و کیفیت فرهنگی جامعه اسلامی داشته است، اثرات غیر مستقیم و مختلفی در افزایش اشتغال در جامعه، افزایش درآمد ملی و یا ارتقاء فرهنگ جامعه نیز دارد که تحلیل دقیق آنها نیاز به تحقیق بیشتری دارد.

پادداشتها

- ۱ - سورة انسان، آیه ۳.
- ۲ - ر. ک.: علامه طباطبائی، ترجمه تفسیر المیزان، جلد ۳۹، چاپ دوم، کانون انتشارات محمدی، سال ۱۳۶۱، ص ۳۴۲.
- ۳ - همان، ص ۳۰۹.
- ۴ - شهید ثانی، شرح لمعه، ج ۱، کتاب الوقف، ص ۲۹۸.

- ۵ — رسالۀ عملیۀ امام خمینی رضوان الله علیه.
- ۶ — سورۀ كهف، آیه ۴۶.
- ۷ — سورۀ مریم، آیه ۷۶.
- ۸ — سورۀ آل عمران، آیه ۹۲.
- ۹ — سورۀ مزمل، آیه ۲۰.
- ۱۰ — سورۀ بقره، آیه ۱۸۱.
- ۱۱ — شهید زین الدین الجعفی العاملی (شهید ثانی)، الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیه، ج ۵، ص ۲۰.
- ۱۲ — حجة الاسلام علی اکبر هاشمی رفسنجانی، «سخنرانی در نماز جمعه تهران در بارۀ وقف»، پیام انقلاب، ش ۱۰۶.
- ۱۳ — سنن الترمذی، المجلد الثاني، دارالفکر، بیروت، ص ۴۱۷، حدیث ۱۳۸۹.
- ۱۴ — ر. ک: وقفنامه های آستان قدس رضوی از جمله وقفنامه عضدالملک.
- ۱۵ — این روایت با تغییراتی در عبارت در کتاب وسایل الشیعه، کتاب الوقوف، باب ۱، حدیث ۱ و ۲ نیز آمده است. و نیز ر. ک: به سنن الترمذی، المجلد الثاني، حدیث ۱۳۹۰.
- ۱۶ — وسایل الشیعه، ج ۶، کتاب الوقوف والصدقات، باب ۱۰، حدیث ۲.
- ۱۷ — همان.
- ۱۸ — احمد بن سلمان، فرهنگ وقف، تهران، انتشارات سازمان اوقاف، ص ۱۶.
- ۱۹ — وسایل الشیعه، ج ۶، کتاب الوقوف والصدقات، باب ۱۰، حدیث ۴.
- ۲۰ — علی اکبر شهابی، تاریخچه وقف در اسلام، ص ۵.
- ۲۱ — لمبتون، مالک وزارع در ایران، ترجمۀ منوچهر امیری، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ سوم، سال ۱۳۶۲، ص ۴۱۲.
- ۲۲ — همان، ص ۸۱.
- ۲۳ — سید محمد باقر صدر، اقتصادنا، ج ۲، ص ۷۳.
- ۲۴ — همان، ص ۷۴.
- ۲۵ — علی اکبر شهابی، تاریخچه وقف در اسلام، ص ۶.
- ۲۶ — لمبتون، مالک وزارع در ایران، ص ۸۱.
- ۲۷ — محمد مهدی بروشکی، بررسی روش اداری و آموزشی ریح رشیدی، مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، سال ۱۳۶۵، ص ۷۰.
- ۲۸ — مرتضی راوندی، تاریخ اجتماعی ایران، ج ۴، ص ۷۵۳.
- ۲۹ — احمد بن سلمان، فرهنگ وقف، ص ۶۶.
- ۳۰ — علی اکبر شهابی، تاریخچه وقف در اسلام، ص ۶.
- ۳۱ — لمبتون، مالک وزارع در ایران، ص ۲۲۳.
- ۳۲ — بطروشفسکی، کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران عهد مغول، انتشارات نیل، تهران، ص ۴۶۵.
- ۳۳ — احمد بن سلمان، فرهنگ وقف، ص ۸۲.
- ۳۴ — همان، ص ۸۳.

- ۳۵ - ر. ک: به گزارش مسئولین اداره موقوفات ملک.
- ۳۶ - سازمان حج و اوقاف و امور خیریه، نگاهی کوتاه به سنت نبوی وقف، ص ۱۸.
- ۳۷ - همان، ص ۱۳ به نقل از کشف الاسرار، ص ۲۷۶.
- ۳۸ - علی اکبر شهابی، تاریخچه وقف در اسلام، ص ۹.
- ۳۹ - همان، ص ۱۴.
- ۴۰ - ر. ک: پطروشفسکی، کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران عهد مغول، ترجمه کریم کشاورز، انتشارات نیل، تهران، ص ۴۶۳.
- ۴۲ - احمد بن سلمان، فرهنگ وقف، ص ۴۴.
- ۴۳ - روابط عمومی آستان قدس رضوی، انقلاب اسلامی و آستان قدس رضوی، سال ۱۳۶۴، ص ۲۲۰.
- ۴۴ - سازمان حج و اوقاف و امور خیریه، «سنت نبوی وقف»، آبان ۱۳۶۴، ص ۲۴.
- ۴۵ - همان، ص ۳۰.
- ۴۶ - همان، ص ۳۲.
- ۴۷ - همان، ص ۳۶.

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی